

РУКАПІС Р98

(ТАДЖВІД)

З ФОНДАЎ

ЦНБ НАН БЕЛАРУСІ

(ПРАБЛЕМА ДАТАВАННЯ

І ВЫЗНАЧЭННЯ

ЖАНРУ) © *Міхаіл Тарэлка*

Рукапіс П16-18/Нр3. Р98 (таджвід) з калекцыі татарскіх рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі ўпершыню быў апісаны А.К. Антановічам у манаграфіі 1968 г.¹, а пазней і ў шэрагу каталогаў². Аднак на самой справе пад шыфрам Р98 увесь гэты час захоўваліся два рукапісы. Нягледзячы на аднолькавы фармат аркушаў (167 x 102 мм), яны ніколі не былі адным рукапісам. І справа тут не ў тым, што гэтыя рукапісы розныя па мове, почырку, паперы і змесце, – сярод татарскіх рукапісаў сустракаюцца і канвалюты. Галоўнае, што яны ніколі не былі пераплецены разам, пра што, напрыклад, сведчаць несупадзенні ў месцах сшывання.

Гэта азначае, што шэраг пытанняў, у тым ліку вызначэнне жанру і даты перапіскі, для кожнага з адзначаных рукапісаў трэба вырашаць асобна, тым больш, што цяпер кожны з іх мае свой уласны шыфр.

1. Рукапіс П16-18/Нр3. Р98. Гэты рукапіс сапраўды з’яўляецца таджвідам, што вынікае ўжо з першых слоў *haṣā tağwīd qur’ān būdūr* – “Гэта таджвід Карана”. Ён складаецца з 19 аркушаў (01, 1–18), што адпавядае першым 19 аркушам яго апісанняў у вышэйзгаданых каталогах і манаграфіі Антановіча. За рукапісам захаваўся ранейшы шыфр. Арыгінальны турэцкі тэкст у ім суправаджаецца падрадкавым польска-беларускім³ перакладам.

Што датычыцца датавання, то Антановіч прышоў да наступнай высновы: у рукапісах татар ВКЛ XVII–XVIII стст. галосныя [o] і [u] пазначаюцца аднолькава – дыякрытычным знакам *damma* (разам з літарай و або без яе), а зычны [z] пазначаецца або толькі літарай ض, або дзвюма літарамі: ظ і ض. У рукапісах жа XIX–XX стст. для галоснага [o] ужываецца спецыяльны знак – літара و

¹ Антонович А.К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. Вильнюс, 1968, с. 138–140.

² Drozd A., Dziekan M., Majda T. Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich // Katalog zabytków tatarskich. T. 3. Warszawa, 2000, s. 60; Мишкинене Г., Намавичюте С., Покровская Е. Каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар. Вильнюс, 2005, с. 10–11.

³ Тэрмін «польска-беларуская» або «беларуска-польская» даволі ўдала характарызуе мову перакладу ў рукапісе Р98. Напрыклад, там у якасці назвы аднаго з органаў артыкуляцыі 5 разоў ужытае беларускае слова *язык* і 6 разоў – польскае *język*.

з дыякрытычным знакам *fatha*, а зычны [z] пазначаецца толькі літарай **ѣ**⁴. У беларуска-польскіх фрагментах рукапісу Р98 галосны [o] паслядоўна пазначаецца літарай **ѣ** з дыякрытычным знакам *fatha*, а зычны [z] – толькі літарай **ѣ**, як у рукапісах XIX–XX стст. Звярнуўшы ўвагу на характар абазначэння галоснага [o] у гэтым рукапісе, Антановіч датаваў яго канцом XVIII ст. альбо XIX ст.⁵

Аднак у згаданых польскім і літоўскім каталогах⁶ ён датуецца, ужо на падставе кадыкалагічных, а не палеаграфічных дадзеных, 70–90-і гадамі XVIII ст. са спасылкай на № 2916–2917 у альбоме *Лаўцявічуса*⁷. На гэтых ілюстрацыях змешчаны варыянты філіграні *Pro Patria*, датаваныя 1779–1785 гг.

На першы погляд тут няма асаблівай супярэчнасці. Датаванне рукапісу 70–80-і гадамі XVIII ст. можа быць кампрамісам паміж палеаграфічнымі і кадыкалагічнымі дадзенымі, таму што і Антановіч не выключаў канца XVIII ст. як магчымай даты перапіскі рукапісу. Сапраўды, сустракаюцца такія татарскія рукапісы канца XVIII ст., у якіх галосны [o] ўжо пазначаецца спецыяльным знакам⁸. Аднак пазначэнне зычнага [z] толькі літарай **ѣ** усталявалася не раней сярэдзіны XIX ст.⁹ Таму ўзнікае пытанне, чаму Антановіч, насуперак вынікам уласных даследаванняў (?!), палічыў, што гэты таджвід мог быць напісаны ў канцы XVIII ст. Магчыма, у яго былі яшчэ нейкія аргументы, якія ён, аднак, не паведаміў у сваёй працы? Напрыклад, зычны [t] пазначаецца ў рукапісе Р98 як літарай **ѣ**, так і **ѣ**. А па назіраннях Антановіча літара **ѣ** рэдка выкарыстоўвалася для цвёрдага зычнага [t] у XVII–XVIII стст., а ў XIX–XX стст. – толькі ў адзінкавых выпадках¹⁰.

Датаванне рукапісу Р98 XVIII стагоддзем у польскім і літоўскім каталогах¹¹ абпіраецца на філігрань *Pro Patria*. Сапраўды, на аркушах 2, 3, 7, 8, 11, 12, 16, 17 рукапісу Р98 ёсць фрагменты гэтай філіграні, аднак яны не ідэнтычныя

⁴ *Антонювич А.К.* Белорусские тексты ..., с. 221, 297–298, 307–308 і 374 (заўвага 39).

⁵ Там сама, с. 139, 141. Пра пазначэнне ў гэтым рукапісе зычнага [z] Антановіч нічога не сказаў.

⁶ Гл. заўвагу 2.

⁷ *Laucevičius E.* Popierius Lietuvoje XV–XVIII a., t. I–II. Vilnius, 1967.

⁸ Самы ранні вядомы нам рукапіс, у якім галосны [o] пазначаецца літарай **ѣ** + *fatha*, – гэта тафсір 1788 г. (№ 3 у апісанні Антановіча; гл. *Антонювич А.К.* Белорусские тексты ... с. 298). Хаця паводле Каталога Г. Мишкенине, С. Намавичюте, Е. Покровскай (с. 12) галосныя [u] і [o] ў гэтым рукапісе пазначаюцца аднолькава, аднак на прыведзенай Антановічам ілюстрацыі яны пазначаюцца па-рознаму (*Антонювич А.К.* Белорусские тексты ..., с. 65).

⁹ *Антонювич А.К.* Белорусские тексты ..., с. 374, заўв. 39. Самы ранні вядомы нам рукапіс, у якім зычны [z] паслядоўна пазначаецца літарай **ѣ**, датуецца 1842–1843 гг. (№ 2 у апісанні Антановіча).

¹⁰ Там сама, с. 251–253, 256. Самы позні вядомы нам рукапіс, у якім зычны [t] пазначаецца літарай **ѣ**, датуецца 1771 г. (№ 4 у апісанні Антановіча).

¹¹ Гл. заўвагу 2.

згаданым варыянтам. Напрыклад, меч, які трымае леў, у рукапісе прамы, а на ілюстрацыях № 2916–1917 – выгнуты. Акрамя таго, знак *Pro Patria* ўжываўся і на паперы першай паловы XIX ст. Напрыклад, Лаўцявічус піша: “Папяровыя млыны Усходняй Еўропы гэты знак (*Pro Patria*) ужывалі да сярэдзіны XIX ст.”¹², а ў яго альбоме сярод філіграняў групы *Pro Patria* № 2908 датуецца 1829, а № 2909 – 1834 г.¹³ У літоўскім каталозе пры апісанні рукапісу № 40 згадваецца папера *Pro Patria* з датай 1820 г.

Трэба сказаць, што на аркушах 9–10 рукапісу Р98 бачны фрагмент (ніжня палова) іншай філіграні – “Герб горада Амстэрдама”, якая не згадваецца ні ў польскім, ні ў літоўскім каталогах і якая, аднак, таксама пакуль што застаецца неідэнтыфікаванай¹⁴.

Таму мы вымушаны канстатаваць, што датаванне паводле філіграняў у дадзеным выпадку не можа лічыцца вырашальным да таго часу, пакуль варыянт знака *Pro Patria*, які маецца ў рукапісе, не будзе надзейна ідэнтыфікаваны¹⁵. Такім чынам, абавіраючыся на апісанні Антановіча і распрацаваную ім метадку датавання паводле арфаграфічных асаблівасцяў, а таксама на свой уласны дослед¹⁶, мы мусім прызнаць, што рукапіс Р98 – гэта рукапіс сярэдзіны XIX ст.

2. Рукапіс П16-18/Нр4. Р436 складаецца толькі з 4 аркушаў, якія адпавядаюць аркушам 20–23 рукапісу Р98 у ранейшых апісаннях. Ён напісаны іншай рукой і на іншай паперы, чым рукапіс Р98. Антановіч яго амаль што не згадвае, пазначыўшы толькі, што рукапіс Р98 мае аб’ём 23 аркушы; што тэкст размешчаны на аркушах 2–18, а аркушы 1, 22 і 23 – пустыя. Што знаходзіцца на аркушах 19–21, аўтар не паведамляе¹⁷. У польскім і літоўскім каталогах¹⁸ тэкст на аркушах 19а–21а ахарактарызаваны як “турэцкі рыфмаваны тэкст”.

¹² Лаўцявічюс Э. Бумага в Литве в XV–XVIII веках. Вильнюс, 1979, с. 132.

¹³ *Lancevičius E. Roperius ...*, т. II, р. 406.

¹⁴ Мы не змаглі знайсці дадзены варыянт філіграні нават у спецыяльна прысвечанай гэтаму знаку працы – *Дианова Т.В.* Філіграні XVII–XVIII вв. «Герб города Амстердама». Москва, 1998.

¹⁵ Гэта датычыцца і знака “Герб горада Амстэрдама” на аркушах 9–10. Хяця мы і не знайшлі звестак пра ўжыванне гэтага знака пазней за 1808 г. (Лаўцявічюс Э. Бумага в Литве ..., с. 83), нам вядомы прыклады заляжаласці паперы, у тым ліку сярод рукапісаў татар былога ВКЛ, больш чым на 30 год (Мишкинене Г., Намавичюте С., Покровская Е. Каталог ..., с. 41–42). Вядомыя выпадкі, калі запісы рабіліся на паперы, зробленай больш за сто гадоў раней (Лаўцявічюс Э. Бумага в Литве ..., с. 50).

¹⁶ Аўтару гэтага артыкула давялося даследаваць каля 40 рукапісаў татар былога ВКЛ, з якіх толькі два (Р97 і Р98) ужо былі апісаныя Антановічам. Усе без выключэння даследаваныя рукапісы, у якіх зычны [z] паслядоўна пазначаецца літарай ʒ, належалі да XIX–XX стст.

¹⁷ На самой справе тэкст рукапісу Р98 займаў аркушы 2а–19а на старой (Антановіча) нумарацыі, а ў двух апошніх аркушах (зараз аркушы 3 і 4 рукапісу Р436) пустая толькі адна старонка – 4а.

¹⁸ Гл. заўвагу 2.

Што датычыцца яго жанравай прыналежнасці, то ў адрозненне ад рукапісу Р98 асноўны тэкст у гэтым рукапісе (аркушы 1а–3а паводле новай нумарацыі) напісаны выключна на турэцкай мове (без перакладу)¹⁹. Акрамя таго, на аркушы 3b знаходзіцца 1-я сура Карана, зразумела на арабскай мове, напісаная той жа рукой, што і асноўны тэкст, а на аркушы 4b – проба пяра і прыпіска на беларускай мове, напісаная іншым чарнілам і іншай рукой²⁰. На нашу думку, паводле зместу гэты рукапіс можна назваць хутчэй навучальным дапаможнікам па таджвіду (або тэрміналогіі таджвіда), чым уласна таджвідам. Тэкст пабудаваны ў ім па прынцыпе пытанне – адказ²¹. Часам адказ выглядае даволі прымітыўна, напрыклад, *Eğer sorsalar hurufi “mad” nedir? Ayetın üç dūr.* – “Калі спытаюць: “Літары *мад*²² што такое?” Скажыце: “тры” (арк. 2b:8)²³. Адрозна трэба сказаць, што гэты рукапіс не можа быць выпіскай з Р98, таму што, напрыклад, тэрмін *калькала*²⁴, якога датычыцца першае з дваццаці трох пытанняў, у Р98 наогул не згадваецца.

Адсутнасць перакладу на беларускую або польскую мову сведчыць, што рукапіс разлічаны на людзей, якія валодаюць турэцкай мовай. Таму прыналежнасць гэтага рукапісу да рукапіснай спадчыны татар ВКЛ, якія звычайна не валодалі ні арабскай, ні турэцкай мовай, патрабуе доказаў. Зразумела, што прыпіска на аркушы 4b, зробленая іншай рукой, такім доказам быць не можа. Амаль што адзінай падставай для ўключэння гэтага рукапісу ў каталогі рукапісаў татараў ВКЛ трэба лічыць спарадычную перадачу ў турэцкім тэксце галоснага [o] праз камбінацыю літары و з дыякрытычным знакам *fatha* ў лічэбніках: *دورة* [dort] “чатыры” (арк. 2a:5, 12; 2b:2; 3a:8); *دوکوص* [dokus] “дзе-

¹⁹ Выказваю шчырую падзяку за дапамогу ў інтэрпрэтацыі асобных цюркскіх слоў гэтага рукапісу Нарыману Абдульваапу (Крым).

²⁰ Гэта прыпіска ў 4 радкі можа быць прадметам асобнага даследавання. Прыводзім яе ў напісанні беларускімі літарамі з захаваннем фанетычных і граматычных асаблівасцей: “*Талкін* з якога кітабу вынеты аткажы мне // С кітабу Мухамад прарок *Сафы аль-кулуб* // Першы раз над якім прарокам пелі аткажы мне // Над Ібрагімам”. Праблематычным з’яўляецца тлумачэнне абодвух ужытых тут арыенталізмаў: *талкін* (تلقین) = “настаўленне” і назвы кнігі *Сафы аль-кулуб* (سري ع القلوب) = “Хуткі (!) сэрцамі”. Па-першае, невядома, што называецца *талкінам* (тэкст рукапісу Р436?), а па-другое, усе спробы знайсці ў арабскай або турэцкай літаратуры кнігу з назвай *Сафы аль-кулуб* засталіся безвыніковымі.

²¹ Усяго рукапіс змяшчае 23 пытанні і 23 адказы. Пры гэтым аркуш 1 з’яўляецца чарнавіком, таму што: 1) яго тэкст ідэнтычны тэксту на аркушах 2a:1–2b:5; 2) на ім ёсць шэраг памарак (у адрозненне ад тэксту на аркушах 1a–3a); 3) ён не прышыты да астатняга рукапісу. Акрамя таго, на ім 10 радкоў тэксту, а на аркушах 2a–3a па 12 радкоў. Усё гэта дае нам права лічыць яго па сутнасці фрагментам іншага рукапісу.

²² Літары *мад* – літаральна “*літары падаўжэння*” (тэрмін таджвіда, які абазначае літар و ا).

²³ У тым сэнсе, што такіх літар маецца тры. Гл. папярэдняю заўвагу.

²⁴ Арабскае قلقل – асаблівае вымаўленне літар ق ط د ج ب.

вяць” (арк. 3а:9) і اَوْن [on] “дзесяць” (арк. 2а:8, 12; 2б:2)²⁵ і ўжыванне літары ظ у арабізмах замест ض і ز. Параўн. لازم “неабходны” (арк. 3а:1) замест لازم ; عارظ “абумоўлены” (арк. 3а:4, 5) замест عارض²⁶. Можна быць, перапісчык гэтага рукапісу быў навучэнцам крымскага або турэцкага медресэ, якому і маглі быць адрасаваныя такія пытанні?²⁷

Што датычыцца датавання гэтага рукапісу, то, як і таджвід Р98, прамой даты ён не мае. Аднак пазначэнне галоснага [o] літарай و з дыякрытычным знакам *fatha* і асабліва ўжыванне літары ظ замест ض сведчаць пра ўплыў арфаграфіі польскіх і беларускіх тэкстаў сярэдзіны або другой паловы XIX ст. Выявіць магчымую дату перапіскі паводле філіграняў таксама не ўяўляецца магчымым. На аркушах 2–4 бачныя літары “J Honig”, а на арк. 3 – “onig et open”, што, відавочна з’яўляецца часткай літарнай групы [J H]onig et [Zo]open,²⁸ якая сустракаецца на паперы 1785–1840 гг.²⁹

Узаемаадносіны паміж рукапісамі Р98 і Р436. Пры наданні рукапісу Р436 уласнага шыфра ўзніклі пэўныя складанасці. Як высветлілася, аркуш 0I рукапісу Р98 (вокладка з ўладальніцкім надпісам І. Шагідзевіча) і аркуш 1 рукапісу Р436 (чарнавік³⁰) з’яўляюцца часткамі (8°) аднаго аркуша або розных аркушаў з паперы аднолькавага гатунку. На аркушы 1 рукапісу Р436 бачныя вадзяныя знакі ў выглядзе літар KIA, а на аркушы 0I рукапісу Р98 – літар [U]TEN (першая з іх бачная фрагментарна)³¹. Тое, што аркуш 1 з рукапісу Р436 належыць менавіта да гэтага рукапісу, пацвярджаецца аднолькавасцю почырка на ім і на аркушах 2–3 і, як нам падаецца, аднолькавым характарам слядоў ад сшывання. У той жа час сляды ад сшывання на аркушы 0I больш нагадваюць сляды на рукапісе Р98. Акрамя таго, аркуш 0I абгарэлы, як і першыя аркушы Р98. Калі аркуш 0I з Р98 і аркуш 1 з Р436 – гэта часткі **розных** аркушаў з паперы аднолькавага гатунку, то перапісчык Р436 мог быць і ўла-

²⁵ Напрыклад, у *sorsalar* (форма дзеяслова *sormak*) галосны [o] заўсёды пазначаецца знакам *damma*.

²⁶ Ужыванне літары ظ замест ض і ز, як і ўжыванне спецыяльнага знака для галоснага [o], мае ў рукапісе Р436 спарадычны характар. Гл. سلفز “восем” (арк. 3а:12). Пры апісанні рукапісаў з беларускімі альбо польскімі тэкстамі такая спарадычнасць сведчыла б на карысць датавання XVIII ст., але рукапіс Р436 напісаны выключна на турэцкай мове.

²⁷ Пра магчымасць навучання татараў былога ВКЛ у Крыме і Турцыі гл. *Tyszkiewicz J. Tatarzy na Litwie i w Polsce. Warszawa, 1989, s. 292.*

²⁸ Літары размешчаныя ў тры радкі: [J H]onig // et // [Zo]onen.

²⁹ *Клепиков С.А. Филигрانی на бумаге фирмы Гониг (Honigh) (1655–1869) // Советские архивы..., 1976. № 1, с. 59.*

³⁰ Гл. заўвагу 21.

³¹ У альбоме Лаўцывічуса (*Laucevičius E. Popierius..., т. II, р. 74–76, 92, 335, 408–409, 415, 462, 566*) назва гэтага прускага мястэчка (KIAUTEN) сустракаецца з рознымі філігранямі (№ 358–363, 409–410, 2446, 2917–2919, 2960, 3411, 4205–4206).

дальнікам Р98, які зробіў для яго вокладку з той самай паперы, што і аркуш 1 з Р436. Аднак мы не можам выключыць і магчымасці таго, што аркуш 01 з Р98 і аркуш 1 з Р436 – гэта часткі **аднаго** аркуша, таму што краі аркушаў абтрапаныя, і адназначна вырашыць праблему супадзення або несупадзення слядоў ад сшывання немагчыма. У такім разе аркуш 01 павінен належаць Р436, і ўладальніцкі надпіс І. Шагідзевіча ў гэтым выпадку будзе датычыцца не Р98, а Р436. Гэта, аднак, таксама не выключае таго, што перапісчык рукапісу Р436 мог быць і ўладальнікам Р98, што магло б патлумачыць аднолькавы фармат абодвух рукапісаў (167 x 102 мм). Ён мог напісаць рукапіс Р436 на паперы такога самага фармату, што і рукапіс Р98, якім ён ужо валодаў, каб іх было спадручней захоўваць.